

ISSN (Print) 2616-7255

ISSN (Online) 2663-2489

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of L.N. Gumilyov Eurasian
National University

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ сериясы

HISTORICAL SCIENCES. PHILOSOPHY. RELIGION Series

Серия ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ. ФИЛОСОФИЯ. РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

2 (127)/2019

1995 жылдан бастап шығады

Founded in 1995

Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2019

Nur-Sultan, 2019

Нур-Султан, 2019

Бас редакторы

тар.ғ.д., проф., академик, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының вице-президенті
Сыдықов Е.Б. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары (философия)

Есім Ғ., философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары (тарих)

Мусабалина Г.Т., тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары (тарих)

Сарсембина К.К., тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары (дінтану)

Тышхан К., философ.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Редакция алқасы

Әбділдин Ж.М.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Алпысбес М.А.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Артықбаев Ж.О.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Әбділәшімұлы Д.	PhD, проф. (Қытай Халық Республикасы)
Әбдуақан Қара	тар.ғ.д., проф. (Түркия)
Бөзжигитова М.М.	философ.ғ.к. (Қазақстан)
Бороффка Николаус	PhD (Германия)
Буканова Р.Г.	тар.ғ.д., проф. (Ресей)
Бурбаев Т.К.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Васильев Д.В.	тар.ғ.д., доцент (Ресей)
Джампеисова Ж.М.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Дүкенбаева З.О.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ерменбаева Г.К.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Жақиянов Т.Ж.	с.ғ.к. (Қазақстан)
Жеребцов И.Л.	тар.ғ.д. (Ресей)
Ибадуллаева З.О.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Иманжүсіп Р.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Исмагамбетова З.Н.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Каженова Г.Т.	тар.ғ.к. (Қазақстан)
Камарова Р.И.	философ.ғ.к. (Қазақстан)
Ковальская С.И.	тар.ғ.д. (Қазақстан)
Кумеков Б.Е.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Құрманалиева А.Д.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Любичанковский С.В.	тар.ғ.д., проф. (Ресей)
Медеуова К.А.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Муминов А.К.	тар.ғ.д., проф. (Түркия)
Мусағалиева А.С.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Мустафина Р.М.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нұрышева Г.Ж.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Педрацки М.	PhD д-ры, доцент (Польша)
Пианчолла Николо	PhD д-ры (Гонконг)
Рахимбекова А.Ж.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Рысқалиев Т.Х.	философ.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Садықов Т.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Сайлаубай Е.Е.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Самашев З.С.	тар.ғ.д. (Қазақстан)
Сапарғалиева С.Ж.	философ.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Саркулова М.С.	философ.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Сейтказина К.О.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Таиров А.Д.	тар.ғ.д. (Ресей)
Таймағамбетов Ж.Қ.	тар.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ташағыл А.	проф. (Түркия)
Умитқалиев У.У.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Хабдулина М.К.	тар.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Чарлз Уиллер	философ.ғ.д., проф. (АҚШ)
Шаповал Ю.В.	философ.ғ.д., доцент (Қазақстан)
Шемшек Ахмед	философ.ғ.д., проф. (Түркия)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 349 б.
Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-357)
E-mail: vest_hist@enu.kz

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Қ.Ж. Жұмабекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. **ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР. ФИЛОСОФИЯ. ДІНТАНУ** сериясы
Меншіктенуші: ҚР БЖҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК
Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігімен тіркелген.
27.03.18 ж. № 16994-Ж -тіркеу куәлігі
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 25 дана
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31 357)

Editor-in-Chief

Doctor of Historical Sc., Professor, Academician, Vice-President of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan
Sydykov Ye.B. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief
Deputy Editor-in-Chief
Deputy Editor-in-Chief
Deputy Editor-in-Chief

Yessim G., Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Mussabalina G.T., Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Sarsembina K.K., Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Tyshkhan K., Can. of Philosophy (Kazakhstan)
Editorial board

Abdildin Zh.M.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Alpysbes M.A.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Artykbayev Zh.O.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Abdilashimuly D.	PhD, Prof. (China)
Abduakap Kara	Doctor of Historical Sc., Prof. (Turkey)
Bozzhigitova M.M.	Doctor of Philosophy (Kazakhstan)
Boroffka Nikolaus	PhD (Germany)
Bukanova R.G.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Russia)
Burbayev T.K.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Charles Wheeler	Doctor of Philosophy, Prof. (USA)
Dzhampeisova Zh.M.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Dukenbayeva Z.O.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Ermenbayeva G.K.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Ibadullayeva Z.O.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Imanzhusip R.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Ismagambetova Z.N.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Kazhenova G.T.	Can. of Historical Sc. (Kazakhstan)
Kamarova R.I.	Can. of Philosophy (Kazakhstan)
Khabdulina M.K.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Kovalskaya S.I.	Doctor of Historical Sc. (Kazakhstan)
Kumekov B.E.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Kurmanaliyeva A.D.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Lyubichankovskiy S.V.	Doctor of Historical Sc., Prof.(Russia)
Medeuov K.A.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Muminov A.K.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Turkey)
Musagaliyeva A.S.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Mustafina R.M.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Nurysheva G.Zh.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Pedracka M.	PhD, Assoc.Prof.(Poland)
Piancolla Nicolo	PhD (Hong Kong)
Rakhimbekova A.Zh.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Ryskaliyev T.Kh.	Doctor of Philosophy, Prof. (Kazakhstan)
Sadykov T.	Doctor of Historical Sc. , Prof. (Kazakhstan)
Sailaubay E.E.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Samashev Z.S.	Doctor of Historical Sc. (Kazakhstan)
Sapargaliyeva S.Zh.	Can. of Philosophy, Assoc. Prof. (Kazakhstan)
Sarkulova M.S.	Can. of Philosophy, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Seytkazina K.O.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Shapoval Yu.V.	Doctor of Philosophy, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Shayakhmetov N.U.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Shemshek Akhmed	Doctor of Philosophy, Prof. (Turkey)
Taitrov A.D.	Doctor of Historical Sc. (Russia)
Taymagambetov Zh.K.	Doctor of Historical Sc., Prof. (Kazakhstan)
Tashagyl A.	Prof. (Turkey)
Umitkaliyev U.U.	Can. of Historical Sc., Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Vasilyev D.V.	Doctor of Historical Sc., Assoc.Prof. (Russia)
Zhakiyanov T.Zh.	Can. of Sociological Sc. (Kazakhstan)
Zherebtsov I.L.	Doctor of Historical Sc. (Russia)

Editorial address:2, Satpayev str., of.349, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-357)
E-mail: vest_hist@enu.kz

Responsible secretary, computer layout:
K. Zh. Zhumabekova

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series
Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N. Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Registered by the Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration number 16994-Ж from 27.03.18
Periodicity: 4 times a year
Circulation: 25 copies
Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31-357)

Главный редактор

д.и.н., проф., академик, вице-президент Национальной академии наук Республики Казахстан
Сыдыков Е.Б. (Казахстан)

Зам. главного редактора (философия)	Есім Ғарифолла, д.философ.н., проф. (Казахстан)
Зам. главного редактора (история)	Мусабалина Г.Т., д.и.н., проф. (Казахстан)
Зам. главного редактора (история)	Сарсембина К.К., к.и.н., доцент (Казахстан)
Зам. главного редактора (религиоведение)	Тышхан К., к.философ.н., доцент (Казахстан)

Редакционная коллегия

Абдильдин Ж.М.	д.философ.н., проф. (Казахстан)
Абдилашимулы Д.	PhD, проф. (Китайская Народная Республика)
Абдукап Кара	д.и.н., проф. (Турция)
Алпысбес М.А.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Артыкбаев Ж.О.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Бозжигитова М.М	д.философ.н. (Казахстан)
Бороффка Николаус	PhD (Германия)
Буканова Р.Г.	д.и.н., проф. (Россия)
Бурбаев Т.К.	д.философ.н., проф. (Казахстан)
Васильев Д.В.	д.и.н., доцент (Россия)
Джампенсова Ж.М.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Дукенбаева З.О.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Ерменбаева Г.К.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Жакиянов Т.Ж.	к.с.н. (Казахстан)
Жеребцов И.Л.	д.и.н. (Россия)
Ибадуллаева З.О.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Иманжусип Р.	д.философ.н., проф. (Казахстан)
Исмагамбетова З.Н.	д.философ.н., проф. (Казахстан)
Каженова Г.Т.	к.и.н. (Казахстан)
Камарова Р.И.	к.философ.н. (Казахстан)
Ковальская С.И.	д.и.н. (Казахстан)
Кумеков Б.Е.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Курманалиева А.Д.	д.философ.н., проф. (Казахстан)
Любичанковский С.В.	д.и.н., проф. (Россия)
Медеуова К.А.	д.философ.н., проф. (Казахстан)
Муминов А.К.	д.и.н., проф. (Турция)
Мусагалиева А.С.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Мустафина Р.М.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Нурышева Г.Ж.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Педрацки М.	PhD, доцент (Польша)
Пианчолла Николо	PhD (Гонконг)
Рахимбекова А.Ж.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Рыскалнев Т.Х.	д.философ.н., проф. (Казахстан)
Садыков Т.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Сайлаубай Е.Е.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Самашев З.С.	д.и.н. (Казахстан)
Сапаргалиева С.Ж.	к.философ.н., доцент (Казахстан)
Саркулова М.С.	к.философ.н., доцент (Казахстан)
Сейтказина К.О.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Таиров А.Д.	д.и.н. (Россия)
Таймагамбетов Ж.К.	д.и.н., проф. (Казахстан)
Ташагыл А.	проф. (Турция)
Умиткалиев У.У.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Хабдулина М.К.	к.и.н., доцент (Казахстан)
Чарлз Уиллер	д.философ.н., проф. (США)
Шаповал Ю.В.	д.философ.н., доцент (Казахстан)
Шемшек Ахмед	д.философ.н., проф. (Турция)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 349

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-357)

E-mail: vest_hist@enu.kz

Ответственный секретарь, компьютерная верстка
К.Ж. Жумабекова

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. **Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение**
Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК
Зарегистрировано Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан. Регистрационный номер 16994-Ж от 27.03.18.
Периодичность: 4 раза в год
Тираж: 25 экземпляров
Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31-357)

МАЗМҰНЫ

ТАРИХИ ҒЫЛЫМДАР

<i>Галиев А.А., Ковальская С.И.</i> Орталық Азия посткеңестік мемлекеттерінің оқулық әдебиетіндегі Қазақстанның өткені	8
<i>Жумадилдаев М.М., Алпысбес М.А.</i> Мысабай жыраудың «Жанқожа батыр» толғауының тарихи-деректік маңызы	18
<i>Жумадилдаев М.М., Алпысбес М.А.</i> Марал ишан туралы тарихи деректер	27

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

<i>Абткаримов Ө.М.</i> Ноғайлы батырлар дастаны «Қарасай-Қазы» және «Әділ-сұлтан» лиро-эпосы: жазба деректер негізіндегі тарихи сәйкестілігі	34
<i>Абткаримов Ө.М., Айтбаев А.Б.</i> XIX және XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ ақын-жыраулары жырлаған ноғайлы батырлар жырының тарихнамасы	47
<i>Білалов С.У., Болелов С.Б., Тәжескеев Ә. А., Дәрменов Р.Т.</i> Ортағасырлық Сортөбе 2 қалашығы маңындағы жерлеу құрылыстарындағы археологиялық зерттеулер	56

ФИЛОСОФИЯ

<i>Адаева Г.А., Данысбекова Қ.Б.</i> Қазақ мифологиясындағы «Желмая» бейнесі	71
<i>Балдоо Дагзмаа</i> Көшпенді түркі-моңғол мәдениетіндегі әйел орны	78
<i>Толғамбаева Д.Т.</i> Қоғамдық кеңістіктегі Алаш жөнінде естелік.....	83
<i>Шамахай С.</i> «Күпия шежіредегі» дәстүр мен сабақтастық.....	94

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCES

<i>Galiyev A.A., Kovalskaya S.I.</i> The Past of Kazakhstan in Textbooks of Central Asian Post-Soviet States	8
<i>Zhumadildayev M.M., Alpysbes M.A.</i> Historical and Source value «Zhanhodja batyr» by Mysabay Zhyrau ..	18
<i>Zhumadildayev M.M., Alpysbes M.A.</i> Historical sources about Maral Ishan	27

ARCHEOLOGY AND ETHNOLOGY

<i>Abtkarimov U.M.</i> The Noghaic heroic epic “Karasai-Kazi” and the lyric epic “Adil-Sultan”: Historical parallels on the basis of the written sources	34
<i>Abtkarimov U.M., Ajtbaev A.B.</i> The Historiography of the Noghaic heroic epic from Kazakh narrators-zhyraus and aqyns of the 19th and first half of the 20th century	47
<i>Bilalov S.U., Bolelov S.B., Tazhekeyev A.A., Darmenov R.T.</i> Archeological research at the medieval cemetery of the medieval settlement Sortobe 2	56

PHILOSOPHY

<i>Adaeva G., Danysbekova K.</i> Image of «Zhelmaia» in the Kazakh mythology	71
<i>Baldoo Dagzmaa</i> Place of women in the nomadic Turkic-Mongolian culture	78
<i>Tolgambayeva D.T.</i> The memory of Alash in public spaces	83
<i>Shamakhay S.</i> Traditions and continuity in the «The Secret History of the Mongols»	94

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Галиев А.А., Ковальская С.И.</i> «Прошлое Казахстана в учебной литературе постсоветских государств Центральной Азии»	8
<i>Жумадилдаев М.М., Аллысбес М.А.</i> Историко-источниковое значение «Жанходжа батыр» Мысабая жырау	18
<i>Жумадилдаев М.М., Аллысбес М.А.</i> Исторические источники о Марал Ишане	27

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОЛОГИЯ

<i>Абткаримов У.М.</i> Ногайлинский героический эпос «Карасай-Кази» и лиро-эпос «Әділ-сұлтан»: историческая параллель на основе письменных источников	34
<i>Абткаримов У.М., Айтбаев А.Б.</i> Историография ногайлинского героического эпоса от казахских сказителей-жырау и акынов XIX–первой половины XX в.	47
<i>Билалов С.У., Болелов С.Б., Тажекеев А.А., Дарменов Р.Т.</i> Археологические работы на могильнике средневекового городища Сортобе 2	56

ФИЛОСОФИЯ

<i>Адаева Г.А., Данысбекова Қ.Б.</i> Образ «Желмая» в казахской мифологии	71
<i>Балдоо Дагзмаа</i> Место женщин в кочевой тюрко-монгольской культуре	78
<i>Толгамбаева Д.Т.</i> Память об Алаш в публичных пространствах	83
<i>Шамахай С.</i> Традиции и преемственность в «Сокровенном сказании»	94

МРНТИ 02.91.91

С. Шамахай

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(*e-mail: sh.saira@mail.ru*)

«Құпия шежіредегі» дәстүр мен сабақтастық

Аңдатпа. Әрбір халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекеті олардың салт-дәстүр, әдет-ғұрыптары арқылы көрініс береді. Салт-дәстүр байлығы — мәдениеттің байлығы. Көшпенділер үшін көктегі Тәңір күдіретіне бас имеу – ата-баба жолын бұзушылық деп есептелген. Сондықтан да, бұл түсінік әрі қарай салт-дәстүр адамдар арасындағы қарым-қатынастардың негізгі реттеушісі ретінде қалыптасқан. Тәңіршілік дүниетанымның жемісі болған дәстүр сенімдері бірте-бірте құқықтық сана-сезімге ұласып, ел билеудің арнаулы заң нормалары мен институттары ретінде қолданыла бастады.

Мақалада XIII ғасыр туындысы «Моңғолдың құпия шежіресінде» көрініс беретін негізгі салт-дәстүрлердің өз бастауын ғасырлар қойнауынан алғандығы және дәстүрдің талаптары мен ережелері әсіресе Шыңғыс хан заманында «Жаса», «Білік» атаумен Моңғол империясының негізгі заң, ережесі ретінде дами түскендігі, қазіргі заманға жеткен сабақтастығы талданады.

Түйін сөздер: түркі, моңғол, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, Жаса заңы, сабақтастық.

DOI:<https://doi.org/10.32523/2616-7255-2019-127-2-94-106>

Кіріспе. Адамзат тарихы қай заманда да белгілі бір болмысқа, ойлауға, руханилыққа негізделіп келген. XIII ғасырда жазылған «Моңғолдың құпия шежіресінде» жиі кездесетін «ескі сөзді (асыл сөз) ескеру», «бұрынғының мерген сөзі», «ата-баба дәстүрін аттамау», «ата-баба әруағына тәу ету» т.с.с сөз тіркестерінен сол заманның рухани ахуалы мен негізгі ұстанымдарының қайнар көзі өздерінен бұрынғы ортағасырлық Ұлы Дала көшпелі тайпаларынан сабақтасып жеткендігі байқалады. Ғасырлар сынынан өткен салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпы негізінде қалыптасқан құндылықтар мен қағидалардың қоғам өмірін реттеуге, үйлестіруде ұлы міндет атқарып келгені сөзсіз.

Алтай тауынан Қара теңізге дейінгі аралықтағы ұлан байтақ далада бірнеше мәрте мемлекет құрып, бірде әлсіреп, бірде күшейіп, сан ғасырға ұласқан Сақ, Ғұн, Түркі, Түргеш, Қарлұқ, Қарахан, Алтын Орда, Дешті Қыпшақ тәрізді мемлекеттердің жүйелі заңы болмаса, Еуразияны уысында ұстап, елінің тұтастығын сақтап, даңқы әлемге жайылып, тарихта қалмас еді. Көне Қытай мұрағаттарынан табылған мәліметтер арғы ата-бабаларымызда жүйелі заңның болғанын көрсетеді. Мәселен, Қытайдың «Таннама», «Ханнама» деп аталатын тарихи құжаттарында мынандай тарихнамалық ғұрып жазылған екен: «Үйсін, Сақ елдерінде күннің құны бір түйе немесе он бір-он екі кез мата; құлдың құны бір атан немесе бір ат болады... ол елдің заңында асырап отырған баланы құл етуге, сатып жіберуге, кепілге қоюға болмайды. Әрі оны ауыстыратын зат құн емес, сұтақы деп аталады...» [1].

Мақсаты. «Құпия шежіре» мәтіні бойынша ежелгі түркі тайпаларынан жалғасқан дәстүрдің сол заманда маңыздылығын тарихи дереккөздер арқылы анықтап, дәстүрдің қазіргі заманға дейінгі сабақтастығын салыстырмалы түрде талдау.

Зерттеу әдістемесі. Мақала тақырыбын талдауда гуманитарлық білімдерде кеңінен қолданылатын философиялық пәнаралық, тарихи-логикалық, компаративистік, жалпыдан жекеге өту, феноменологиялық іспетті тәсілдердің бірлігі қамтылады.

Талқылануы. Көне түркі рухани мәдениетінің Шыңғыс хан заманындағы сабақтастығы туралы моңғол ғалымы Ш.Бира өз еңбегінде: «Көне түріктер қалдырған руна жазуындағы мәтіндер тарихи жазбалардың бір бөлігін құрайды. Бұл мәтіндердің Моңғол

алқабынан табылуы кездейсоқтық жағдай емес. Моңғолдарға көне түріктердің тарихиграфикалық жетістігі қандай жолмен берілгендігін айтып беру оңай емес. Дегенмен, Күлтегін ескерткіші моңғолдар үшін Құбылай хан (1260-1294) заманында кеңінен белгілі болған себепті сол кездегі моңғолдар мен ескерткіштер арасында руникалық жазбаларды оқи алатын деңгейдегі белгілі бір сабақтастықтың болған болуы мүмкін. Әлде бұл жетістік ауызша тарих арқылы моңғолдарға және тағы басқа көшпенді халықтарға жетуі әбден мүмкін» – [2] дейді.

«Құпия шежіре» мәтіні бойынша: адамға ат қою, атақ беру ерекшеліктері, ат тергеу (атын атауға тиым салу, қайтыс болған адамның атын атамау), табиғатты қорғау мәдениеті, белбеу, белдікке байланысты ырым мен тиымдар, құпияны сақтау әдеті, қайтыс болған адамды жерлеу дәстүрі, мұра қалдыру, қайғылы хабарды жұмбақтап жеткізу әдеті, хан, патшаның сүйегін туған жеріне және жасырын жерлеу әдеті, хан, патша мәйітін арулап жерлеу, қорғау әдеті, ата-ананы, үлкенді құрметтеу, сәлем беру, енші бөлу (кәде, үлес, әкелік енші, келінмен бірге келген өз еншісі), үйлену салты (құда түсу, «мойын жеу», қыз айттыру, күйеу түсіру, баланы жастайынан қыздың үйіне уақытша қалдыру, әменгерлік, көп тоқал алу т.б.), ант беру (достық ант, қызметтік ант, туыстық ант), достық (сенімді қызметші ету мақсатында баласын «құлшылыққа» беру), тиымдық әдеттер (ат тергеу, босағаны баспау, арақ-шарап ішпеу), сый-сияпат жасау (үш, үштен тоғыз; тоғыз тоғыздан сексен бір сыйлық жасау, жақсылықты жақсылықпен қайтару), жазалау (дүре соғу, өлім жазасы), ат қойып, айдар тағу, кешірім жасау, жоқтау (өлген адамды жоқтау, тірі адамды жоқтау, жұбату, көңіл айту), құрдастық қалжың дегендей тағы басқа салттар мен әдеттер көрініс тапқан. Сондықтан, бұл мақалада тек кейбір құндылықтар мен дәстүрге қысқаша тоқталуды жөн көрдік.

Адамға берілетін есім өз заманының, өмір сүрген ортасының тілдік қорына, үлгі тұтар қасиеттеріне сай қойылады. Сондықтан да, көшпенді, түркі халықтары бойынша адам аттарының ерекшеліктерінен қай тарихи кезеңде өмір сүргенін, қандай дін ұстанғанын, мәдени және өнегелік үлгісін болжауға болады. Бір сөзбен айтқанда, адам аты сол өз өмір сүрген дәуірінің мәдени, саяси-әлеуметтік құбылысын бейнелейтін айнасы тәріздес деп айтар едік.

Моңғол халқының «Шақырар есімін ата-анасы қояды, жаңғырар есімін өзі табады» («Дуудах нэрийг аав, ээж өгдөг, дуурсах нэрийг өөрөө олж авдаг» деген мақалындай, адам өмірге шыр етіп келгеннен бастап өмірінің соңына дейін мінез-құлқы, қабілеті, іс-әрекеті мен белсенділігіне сай азан шақырып қойған атынан өзге небір ат-атаққа ие болуы мүмкін.

Жалпы шежіредегі адам аттарының өз деңгейлері бар. Бірінші деңгейге ата-анасының туғандағы қойған аты жатса, екіншісіне адамның болмыс, қабілет ерекшелігіне байланысты тағылған аты жатады. Ал үшінші деңгейге елдік дәрежеде құрметпен берілген атағы.

«Құпия шежіре» мәтіні бойынша «ат» деген ұғымға арман, мақсат, атақ, абырой, ар-ұждан бәрі сиып тұр. Оның үстіне шежіреде адам өз өмірінде көне нақыл сөздерді ескеріп, ар-абыройын, атағын сақтай отырып, ұлы мақсат қоя білсе, сол мақсатқа жетуде ақыл-парасатты, төзімділікті, береке-бірлікті, сабырды, әділдікті, адалдықты серік етсе үлкен жетістікке жететіндігін көп мәрте дәлелдеп отырады. Сонымен қатар, адам өзіне абырой мен атақты, қадір-қасиетті өмір бойы өзі жинайтынын іс-жүзінде көрсете білген.

Шежіреде ел мен жерге иелік ету ұлы мақсаты Алун әжейдің әңгімесінде үміт ретінде көрініс беріп, алғышарты қойыла бастады, ал іс жүзінде Алун әжейдің ұлы Бодоншар, яғни, Шыңғыс ханның арғы бабасы жүзеге асыра басталады. Ағайын арасындағы әділетсіздікке төзбеген Бодоншар шежіренің 24-бабында: «өлсем өлейін, бұған қайтіп көнейін» деп, Онын өзеніне қарай жол тартып жалғыз өмір сүреді. Кейін ағасы іздеп келіп алып қайтар жолда: «Ағай-ау, Адамның ағасы, киімнің жағасы болған жақсы ғой» деп бірнеше мәрте қайталайды. Мәнісін сұраған ағасына Бодоншар: «Жаңағы Түңкелік бұлағындағы елде ие жоқ. Үлкен-кіші, бас-аяқ, жақсы-жаман демейді, бәрі бірдей. Сондықтан бұл бейжай ауылдарды басып алайық», – [3] дейді. Бодоншардың бұл сөздерінің мәні өте тереңде жатыр.

Ақыл айтатын ағасыз, жөн сілтейтін басшысыз, жақсы-жаманның ара-жігі ашылмаған бұндай қауымда ешбір қалыптасқан салт-дәстүрдің, құндылықтың жоқтығы есебінен бірнеше ағайынды адамның басып алуға боларлық қауқарсыз болатындығын көрсетеді.

Шежіреден XIII ғасыр көшпенділерінің неғұрлым атын жаңғыртуға, ерлік жасауға, данқты болуға, атақ-абыройын сақтауды, ар-ұятты биік ұстағаны байқалады. Шежіренің 80 – бабында: Темүжін тайшуыттардан қашып орманда аштан-аш, тоғыз күн түнеген соң: «бүйтіп ат-атақсыз өлгенше, тәуекел шығайын» – [3, 48] деп ну орманды қырқып отырып шыға келгенде, аңдып тұрған тайшуыттарға ұсталады. Сонымен қатар, шежіренің 238 – бабында «Шыңғыс ханның атақ-абыройын естіп қатты қуандым» [3, 207], 249 – бабында: «мен Шыңғыс ханның атақ, даңқын естіп қорқып әрі сыйынып жүр едім» – [3, 221] делінеді.

«Құпия шежіредегі» адам аттарының жалпы саны – 408. Олардың басым дені қазіргі қазақтар арасында кең таралған есімдер болып табылады. Кейбір құрмалас аттардың түбірі көнерген атау болғанмен «дай» (тай), «чин», (шын, шы), «хаан» (хан), «бэх» (бек), «чар» (шар), «баатар» (батыр), «бай» (бай), «ай» (ай) соңғы буыны қазіргі қазақ есімдерінде кеңінен кездеседі.

Неке дәстүрі. «Құпия шежіредегі» некелесу салт-дәстүрін қарасақ, оның бүгінгі күнге дейін жеткен сабақтастығын қазақ халқының салт-дәстүрінде қаз-қалпында көрінуінен байқауға болады. Мәселен, қызды тайпа ішінен емес өзге тайпадан алу және жат жұртпен құдаласу дәстүрін байқауға болады. Моңғолдардың көне мақал-мәтелі бойынша «Құдықтың жақыннан болғаны жақсы, Құданың алыстан болғаны жақсы» делінеді. Шежіренің §6, 7, 8, 9 – баптарында Добун Мергенге қыз Алан Гоаны айтырғаны туралы жазылған. Добун Мерген боржығын тайпасының көсемі болса, Алан Гоа хорилар тайпасының қызы. Сонымен қатар, 54 – бапта меркіттер қоңыраттың олхунуд тайпасынан келін түсіреді. Есүхей батыр да Темүжінге Өэлүн анасының төркіні олхунуд тайпасынан қыз айттырады.

Орыстың моңғолтанушы ғалымы Б.Я.Владимирцов «Моңғол қоғамының құрылу тарихы» атты еңбегінде XI-XIII ғасырлардағы моңғолдар әйел табу үшін алыс жерлерге барып өзге тайпалармен құдаласады. Шындығында моңғолдар ежелден туыс-туғандарымен үлкен жайылымдық алқаптарда тұрғандықтан қыз айттыру үшін алыстан іздеуге, жат жұртпен құдаласуға мәжбүр болғандығы туралы айтқан.

Ертедегі моңғолдардың өзге тайпамен некелесу дәстүрі қан жақындасуын алдын алып, дүниеге сау, ақылды, мықты ұрпақ әкелуге, тұқым жақсартуға септігін тигізіп келген. Өзге тайпамен некелесу үшін әрбір адам өзінің тайпасының тарихын, шежіресін жақсы білуге міндетті еді. Жалпы, адамзат тарихында мәдени өнер дамып, адам өндіруші күшке ие болып, өркениет өркен жая бастағанда әйел құқығы төмендеп, еркектердің беделі артып, алдыңғы орынға шыққаны белгілі. Сол кезден бастап туысқандық қатынас болсын еркек жағынан таратылды. Бұл салмақтың да өзінің ережесі қалыптасты: әрбір еркек өз ұлының ұрпақ жалғастырушы екендігіне толық көз жеткізу, сенімді болу мақсатында біртіндеп жұптық неке моногамиялық некеге айналып еркек билігі (патриархат) орнайған [4].

«Құпия шежіренің» 66 – бабында: «Қыз бала тағдыры туған босағада қалмайтын салтымыз бар» – [3, 39] делінеді. XIII ғасырдағы салт бойынша міндетті түрде ұл өссе үйленіп, қыз бойжетсе жат жұртқа аттанған. Қызды күйеуге берерде құдалар жағынан арнайы айттырып, құда түсіртіп, сый-сияпатын алып, атақ абыройымен аттандырып ұзатқан.

«Құпия шежіреде» қыз айттыруды көбінесе жігіттің әкесі, ағасы орындағаны туралы мәліметтер бар. Мысалы Добу мергеннің үйленуге айттыру мәселесін Дува Соқыр ағасы, ал, Темүжіннің үйленуін Есүхей батыр орындайды. Кейбір жағдайда (238 – бапта) елші арқылы құдаласатын да жағдай кездеседі.

Ол заманда ешкімнің айттырмаған, оң жақта отырған қызды айттыру негізгі мақсат болғаны байқалады. §6 бапта Дува соқыр інісіне: «Анау көштің алдыңғы арбасында бір

әдемі қыз отыр. Егер ешкім айттырып әйел етпеген болса саған айттырып берейін» – [3, 26] дейді.

Қыз айттырғанда қыздың өңіне, түріне, дене бітіміне қатты назар аударғаны шежіредегі мына баптардан айқын көрінеді: («Зээгийн зүс охины өнгө») (сөзбе-сөз қазақша аудармасы: «Жиеннің түрі қыздың өңінен»), (§64 бап), Көзі отты, жүзі жарқын (§66 бап), («Хацар гоо охид») (сөзбе-сөз қазақша аудармасы: «Беті әсем қыздар») деп сипаттап жазған. Сол кездегі моңғолдардың міндетті түрде өзге рудан айттыру салтынан, әсіресе нағашы жұрттан айттыруы қазіргі қазақтың салтында сақталған сүйек жаңғыртуды құрмет тұтуы еске түседі. Сонымен қатар, 64 – бапта Есүкейге жолыққан Дей шешен:

Біздің Қоңырат ежелден
Жиені сұлу,
Қызы өңді ел.
Басқаның елін жауламай,
Болдырмай сірә, дау-дамай,
Бидай өңді қыздарды,
Былқылдақ күйме мінгізіп,
Жетелетіп біз нарды,
Желдірте кеп жүргізіп,
Желегін бүркей тұрғызып,
Құтты қосақ еткенбіз.
Ежелден біздің еліміз,
Ерегесті сүймеген,

Сұлу бикеш өсірген,
Сұңғақ күйме мінгізген,
Жетелетіп боздағын
Жер өмірге жүргізген.
Ханым орнына отыр деп,
Қасына әкеп қойғызған.
Қоңырат сынды жұртымыз,
Қашаннан да сыйтымыз:
Қатын сұсы болатын,
Қыздың мысы болатын,
Жиеннің түсі болатын,
Солай сынға толатын

– деп Есүкейді үйіне ертіп барады. Дей шешеннің қызын көрсе:

Беті ажарлы
Көзі отты екен.

Есүкей батырға ұнайды. Қыздың есімі – Бөрте екен. Темүжіннен бір жас үлкен, онда екен. Сонда Тайшешен:

– «Көп сұратып берсе қадірлі, аз сұратып берсе қадірсіз болар» - деген нақыл сөз болса да, қыздың тағдыры өзінің үйі үшін жаралмағандықтан, қызымды берейін. Бірақ сен ұлыңды күйеу етіп біздікіне қалдырып кет» - дейді.

«Құпия шежіренің §53 – бабында ертедегі моңғолдарда қызды өз әкесі ұзатып, жеткізетін салт болғандығы және оны Амбағай хан өзгерткені туралы айтылады. Амбағай ханның қызын татарларға ұзатып жеткізу жолда жүз татар әскеріне ұсталып, Алтын ханға жеткізіледі. Ол тұтқында қиналып өлерінде Балгачи деген елші арқылы өз еліне «қызды әкесі ұзату» салтын доғаруды және татарлардан өш алуды тапсырып соңғы өсиетін жолдайды [3, 34]. Осы жолдаудан бері моңғолдар қызды ұзатып жеткізуге қыздың шешесі немесе нағашылары баратын болған екен.

XIII ғасыр моңғолдарында қыз алмасу немесе қарсы құда болу («арилжин өгөх») салты болған. Бұл ержеткен бала-шағалары болған жағдайда құда үстіне құда болысуды білдіреді. Бұл салт шежіренің 165 – бапта айтылады. Шыңғыс хан Жошыға Сеңгүмнің қарындасы Чауыр бехиді сұратқанда Сеңгүмнің ұлы Тұсаққа өзінің Қожын бехиді беріп қыз алмасайық деп сұратқаны жайлы айтылған.

Дегенмен, «Құпия шежіреде» дәстүрден тыс біреудің айттырған қызын алып қашу және шапқыншылық кезінде біреудің әйелін олжалап алған оқиғалар кездеседі. Жоғарыда айтып өткеніміздей 54 – бапта Есүкей батыр Олхуноуд тайпасынан қыз алып бара жатқан меркіттің Чиледу деген адамына кездесіп әйелдің көркі мен сымбатын ұнатқандықтан тартып алады. Кейін меркіттер бұл оқиғаны еске алып өш алу мақсатында Есүкейдің ұлы Темүжіннен Бөртеңі алып қашқан оқиғасы туралы жазылған.

Моңғолдың құпия шежіресіндегі патриархатты қоғам өмірінде бай-шонжарлар арасында некенің полигиния (көп әйел алу) формасы сақталғандығы туралы мәліметтер көптеп кездеседі. Көп әйел алу байлар мен дәулеттілерге ғана қолжетімді, ал тарихтың белгілі бір кезеңінде ол (мал дәулеттің асып-тасуы, соғыстан кейінгі жағдайда) қажеттілікке айналды. 41 – бапта «...Зүтгэлбөх көп әйел алғандықтан ұлдары көп болды...» делінген. Оның үстіне Есүхейдің екі әйелі, Шыңғыстың төрт әйелі болған.

«Құпия шежіреде» арнайы айттырып алған алғашқы әйелді «авааль» (бәйбіше) деп атаған. Ал кейін осы авааль әйелдің үстіне алған әйелді «татвар эм» (қазақша тоқал) әйел деп атаған. Қызды ұзатылып келгенде өз еншісімен (моңғолша «инж») келетін болған. Еншісі ретінде дүние-мүлік пен жалшы, малай, күтуші қыз-келіншектер қоса келген. Мысалы 43 – бапта Хабич батырдың шешесінің еншісіне келген әйелді Бодоншар татвар эм (тоқалы) етіп алады.

Шыңғыс хан өзіне қарсыласыз берілген тайпалармен міндетті түрде құдаласқан. Сол достық ниетпен келіп қосылған тайпа басшылары Шыңғыс ханмен құдаласуды өздері де сұраған жәйттер кездеседі. Мысалы, 238 – бапта: Ұйғырдың Идіғұт ханы Шыңғыс ханға Аткирақ пен Дарбайды елші етіп жолдап:

Бұлт арылып,
Жарық күн шыққандай,
Мұх арылып,
Тұнық су аққандай,
Шыңғыс ханның атақ-абыройын естіп, өте қуандым. Шыңғыс хан жарылқаса,
Алтын белбеуімің тіліне
Асыл ішігінің тіліне

жабысып, бесінші ұлың болып қызмет етейін» - деп өтінеді. Бұл сөзді естіген Шыңғыс хан ұйғарып: «Қызымды берейін, бесінші ұлым болсын. ...Шыңғыс хан Идіғұтты ұнатып, Алалтүн деген қызын беріп өсиетін айтады [5].

Шежіренің 235 – бабында Құбылай ханды Қарлықтарға аттандырады. Қарлықтардың Арсылан ханы Құбылайға ілесіп келгендіктен, Құбылай ноян Арсылан ханды Шыңғыс ханға сөйлестірді. Шыңғыс хан Арсланға «соғыспай берілді» деп риза болып, «қызымды берейін деп жарылқады. Қарлықтардың Арсланына Алқа бикені беріп, қызына өз өсиетін айтады.

Бір айта кетерлігі Бұл «авааль» (43, 46) «татвар эм» (43 бап), «бэргэн эм» (әменгерлік) сөздері, қарсы құда, алып қашу, көп әйел алу, қызға төсек орын, еншісін беру салттары қазіргі моңғол жеріндегі халха тайпалары үшін жат дәстүр болып табылады. Сондықтан да шежірені зерттеуші моңғол ғалымдары бұл салтты «көне салтымыз бойынша қазіргі моңғолдар үшін әлдеқашан ұмытылған, осындай дәстүрлер болған екен» деп түсіндіреді. Ал қазіргі қазақтар үшін бұл салттар күні бүгінге дейін сақталғандығы белгілі.

Отчигин. «Мұғұлдар мен түркілерде көне заманнан келесідей дәстүр бар болатын: Олар өздерінің тірі кезінде-ақ, өздерінің үлкен ұлдарын бөлектеп, оларға мал-мүлік үлкетіріп (еншісін) беретін. Ал қалғанының барлығы кенже ұлына тиесілі болып қалады. Оны отчигин (отшыген) деп атайды, яғни, отқа және үйдің ошағына ие болған бала дегені. Бұл үйдің (отбасының) негізі оған тиесілі екендігін меңзейді. Бұл атаудың түп негізі түркі болып табылады, (яғни) «Ут - от» дегенді аңғартады. Ал «тигин – әмір» дегені. Осылай оның «оттың (ошақтың) әмірі және иесі» екені меңзеледі. «Тигин» сөзі мұғұл тілінде (от сөзімен қосқанда екі «тт» әрпі келіп) дұрыс шықпайтын болғандықтан, олар («оттигин» сөзіндегі екінші «т»ны «ч»ға ауыстырып) «утчигин» (отчигин) деп айтады., ал кейбіреулер «утчи» (отчи) дейді. Алайда түп негізі мен тікелей мағынасы бойынша (бұл атау жоғарыда) айтылғанды білдіреді [6].

«Күпия шежіреде» жоқтау және жұбату үлгілері бар. Жоқтау немесе элегия (гр. *ἐλεγεία* – жоқтау) — *дауыс қылу* деп те аталады, қазақ халқының әдет-ғұрпында адам қайтыс болған күннен бастап оның жылы өтіп, асы берілгенше жоқтау айтылады. Элегияға арнайы тоқталсақ, өлеңдік ұйқаспен жазылатын, айтылатын, өлімге, махаббатқа, соғысқа қарата автордың қайғылы түрде терең сезіммен еске алуын білдіретін лирикалық өлең-жырлар. Бұл өлең түрі ежелгі халықтардың бәрінде дерлік - ғұндарда, түрік халықтарында да, грек-римдіктерде, қытайларда да болған. Жоқтау өлеңдері қайғы-мұңға толы болатыны өз алдына, онда және терең махаббат, ізгі сезім, философиялық толғаныс, жау мен жамандыққа деген кек, тіпті батырлық жігер де жатқан болады. Кейбір өлеңдер негізгі тақырыпқа орай сыншыл, ызалы, кекесінді, түйреп өткен, жамандықты масқара-мазақ еткен мағынаға ие болуы да мүмкін. Кейде естірту, көңіл айту, қайғыны басу да осы жанрға кіреді [7].

«Күпия шежіренің» 56 – бабында Есүхей Өәлүнді жолдан тартып алған кезде жол бойы Өәлүн күйеуі Шіледуді жоқтайды:

«Күйеуім аты – Шіледу,
Кіндік шашын дудыратып,
Күн суықта, қу мұндар,
Аш-жалаңаш неге оны,
Айдалаға қудындар?»

Енді міне, бұрымымды ары-бері төгілтіп қайтып барамын» – [5,33] деп еңірегінде Онын өзені шайқалғандай, орман-тоғай теңселгендей күй кешеді.

Темүжиннің әкесі Есүхей қайтыс болғанда Қанқотанның Шырқа ақсақалы Темүжинді былайша жұбатады:

«Қайранда қалған шортандай,
Қайғырып несін жылайсың!
Қорған шерік нығайсын, -
Деп келіскен жөн болар.
Жағада қалған сазандай,
Жабығып несін жылайсың!
Жалпақ елді жиғайсың!
Деп келіскен жөн болар!»

Түркі әдебиетіндегі жоқтаудың ең көне үлгілерінің бірі – “Алып Ер Тоңғаны жоқтау”. “Бөрідей ұлып жылады, Жоқтады жыртып жағасын” дейді жырда. Махмұт Қашқаридың жазуы бойынша, жоқтау – ежелгі түркі тайпаларының ерлік тұрмысынан туған жырлардың бір түрі. Алып Ер Тоңға түркілердің арғы тегі сақ ұлысының аты аңызға айналған билеушісі, жауларын тізе бүктірген алып батыр. Жоқтау жырлары ежелгі түркі халықтарына ортақ басқа әдеби мұраларда да кездесіп отырады. Соның бірі – оғыз-қыпшақ дәуірінің (8 – 9 ғасырлар) ескерткіші “Қорқыт ата кітабындағы” Дирсеханның жалғыз ұлы Бұқашты анасының жоқтау жыры. Осындай жоқтаулар ауыз әдебиетіндегі “Қобыланды батыр”, “Алпамыс батыр”, “Ер Тарғын” сияқты қаһармандық эпостарда, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу”, “Қыз Жібек” сияқты ғашықтық жырларда да ұшырасады.

Жоқтаудың бізге жеткен көне үлгілері халық тарихындағы болған оқиғалармен сабақтас.

«Күпия шежіренің» 268 – бабында таңғыт елін күйреткен соң, доңыз жылы (1227 жылы 7-айдың 12 күні) Шыңғысхан көкке ғайып болады. Иесінің алтын табытын қазақ арбаға тиеп, бірақ денесін ғайып болдырып келгенде және Хан денесі тиелген қазақ арбасы оқпанына дейін батып, бес көлікпен тартса да шықпай, дүйім ел қиналғанда, Сөнідтің Гилігетей батыры былайша жоқтайды:

Сөнідтің Гилігетей батыры жоқтау айтады:

Айналайын, хан ием,
Асыл туған жан ием!
Шырқап салған тұйғындай,
Ғайып болып жөнелдің.
Шықырлаған арбаға
Еркін көктен мұратты,
Есіл боғда – хан ием»
Ендей жатқан жырақты,
Елінді тастап кеттің бе?
Тыным тапқан елінді,
Туып-өскен жерінді,
Тума балаң, жарыңды,
Темүжін зар еттің бе?
Асыл елің – шоғырың,
Алақандағы тобырың,
Аруларың ұл-қызың,
Асыл ордаң – қырмызың,
– [5, 181] делінген.

Тоғанақ болып тиелдің,
Көкке өрлеген құйындай,
Ғайып болып жөнелдің.
Кілкі бірдей арбаға
Жүгі болып тиелдің
Алыс жерде бартұғын.
Ақтық демі бітсе де,
Асыл туған ақ дене,
Алып, қорғап барайын,
Бүртгілжіндей ханымға,
Бүкіл дүйім халқыңа,
Бақұл етіп берейін –
деп еңірей өтінгенде:
Боғда иесі хош көрді,
Батқан арба қозғалды,
Бүкіл жұртқа дес берді,
Бейіш бақша құп алды,

Шежіредегі бұл жұбату, жоқтау жырлары қазақ фольклорында кездесетін жұбату, жоқтау үлгілерімен мазмұндық жағынан да ұқсас болып келеді.

Қымызмұрындық. Қымызмұрындық – қазақтың ежелден бергі келе жатқан бие байлап, алғашқы қымыз ішу рәсімі. Құлын байлап, бие сауылып, оның сүті қорланып ашытылған соң, жиналған қымызға ауыл ақсақалдары мен ағайын-туыс, көршілер шақырылады. Яғни алғашқы қымыз көпке бұйырсын деген тілекпен дастарқан жайылып, бата жасалады.

«Құпия шежіренің» 130 – бабында: «Шыңғыс қаған, Уәлін үжін, Қасар, Жүркіннің Саша бегі және тайшуыттар бәрі Онынның орманында бас қосып, той жасайды. Шыңғыс қаған Уәлін үжінге, Қасар мен Саша бектердің әрқайсысына арнап тостаған көтереді. Онан соң Саша бектің тоқалы Ебекейге арнап тостаған көтергенде, Қоржын қатын мен Қуыршын қатын екеуі ыза болып, «Алдымен бізге бермей, неге Ебекейге бересің? Деп аспазшы Шікүрге ұрсады. Аспазшы «менің бүйтіп қорлық көргенім Есүкей батыр мен Неғуін тәйжінің жоқтығы» деп, өкініп жылайды» – [5, 67] делінген.

Бұл мәлімет Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінде: «Бірде Шыңғыс ханның анасы Ұуалын ика мен Шыңғыз хан және Отшыген ноян қият руының жұрқын тармағының басшылары болған Сажа бек және Тайжумен бірге Ұнан өзенінің алқабындағы орманда жиналып, кимиз (қымыз) үшін бие мен торсықтарды дайындап, той жасады. Бауыршылар Шыңғыз ханның анасы Ұуалын ика жағынан (яғни, оның алдына бір ыдыс), Сажа бек жағынан (яғни, оның алдына бір ыдыс) және оның (Сажа бектің) анасынан үлкен болған, (яғни) оның әкесінің бәйбішесі Кухурчин (Қоғыршын) қатынның алдына қымыз толы бір ағаш ыдысты қойды. Және Сажа бектің кіші анасы, яғни басқаға (басқа әйелдерге) қарағанда кішірек болған, оның (Сажа бектің) әкесінің Имуйи (Емүйі) атты әйеліне де көңіл бөліп (бөлек етіп), қымыз толы ыдысты қойды. (Сосын) екінші айналымдағы қымыз құйылған ыдысты Емүйге ілтипат білдіріп (өз алдына жеке ыдыс) қойғанын, ал оның (Қоғыршын қатынның алдына жеке ыдыс қойылмай) өзгелермен ортақ қылғанын көрген қоғыршын қатын қатты ренжіп, ашуланып кетті. Осы себептен ол Шыңғыз ханның бауыршыларының басшысы Шикиур бауыршыны соққыға жықты. Шикиур дауыстап еңіреп: «Никун тайшы мен Жесугей бахадүр тірі болмағандықтан мені осылай ұрды» - деп айғай салды, – [6, 26] делінген.

Көріп отырғанымыздай, моңғол ғалымы Ц.Дамдинсүрэннің аударған «Құпия

шежіресі» бұл мәліметті өте қысқа беріп ғана қоймай, тойдың себебі қымызмұрындық екендігін ашып жазбаған. Ал Рашид ад-диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінде оқиға кеңінен айтылып, кейіпкерлердің әрбір іс-әрекеті ашылып баяндалған.

Жалпы Ц.Дамдинсүрэннің «Құпия шежірені» орыс тілінен аударғанын, өзі айтқандай қазіргі моңғолдарға түсінікті ету үшін көптеген бөтен сөз, оқиғаларды жазуда көркемдеп өзгерткенін, он шақты тарихи кітаптарды пайдаланғанын, оның ішінде Рашид ад-диннің де еңбегі бар екенін ескерсек, оның үстіне бұл қымызмұрындық дәстүрінің қазіргі Моңғол жеріндегі халха-моңғолдарда сақталмағаны себепті қымызға арналған той екендігі аталмай, той себебін өзге оқиғамен байланыстырып жазған.

«Құпия шежіренің» моңғолша нұсқасында қымыз атауы қазіргі моңғол тіліндегі «айраг» атауымен аударылып берілген. Бұл «айраг» сөзі шежіренің 17, 85, 159, 162, 256, 278 – баптарында кездеседі. Ал кейбір тұстарда қымыз, «айраг» сөзі аталмаса да, қымыз сусынын меңзеген «тостаған көтерілді», «тостаған ұсынылды» деген тіркестер 129, 130, 189, 219 (2рет) – баптарында кездеседі.

Француз патшасы Людовик IX тапсырмасымен фламанд монахы, жиһанкер Гильом де Рубрук 1253–1255 жылдары Моңғол жеріне барғандағы әсерін жазып қалдырған. Моңғолдардың материалдық мәдениетінің бірі тамақ даярлауды негізінен әйелдер қолға алған. Соғым, тағамын даярлау, оны сақтау, ет пен сүттен өнім өндіре білу жағынан өзге халықтан ерекше күш, білгірлігін жұмсап келген екен. Батыс жаһанкерлерінің естелігінде: ...сиыр, жылқының етін боршалайды, етті жіңішке етіп тіліп күн, желге кепкенше іледі, бірақ тұздамайды... жылқының (умсаар) етінен доңыздың етінен де дәмді шұжық жасап, жаңа күйінде (сақтамастан) жейді. Басқа еттерді қысқа сақтайды... етті ұсақтап тұзды суға (сорпаға) салып береді. Құрт, ірімшік жасайды. Оны қыста сүт болмаған кезде ыстық суға қатып, сүт орнына ішеді. Сондай ақ, олар жаз мезгілінде биенің сүтінен комос (қымыз) деген сусын ашытып ішеді. Бұл сусынның дәмі қышқыл және әлсіз адамдарды масайратады. Бай, шонжарларға арнап каракомос (қарақымыз) дайындайды. Қарақымыз – биенің сүтін қоюы астына ажырағанша көп піскенде тұнып шыққан су. Сүттің ажыраған қоюы аппақ түсті және оны жалшы, қызметшілер ішеді. Ол ұйқыны қатты келтіреді. Ал тұнығы бай, ақсүйектердің ішетін дәмі жағымды, сапасы жоғары сусын болып табылады [8].

Жоғарыда сөз етілген «Құпия шежіредегі» сусынның атауын жазбастан «тостаған көтерді», «тостаған ұсынды» тіркестерінің мәні осы болса керек. Яғни, сол тостағанға Г.де Рубруктың осы жазып қалдырғанына сүйенсек, саумалдан ажыратып алынған тұнығы – бай, ақсүйектердің ішетін дәмі жағымды, сапасы жоғары қарақымыз атты сусын екені белгілі болды.

XII – XIII ғасыр түркі-моңғол тайпаларында әйелдердің кәсіптік қызметі көшпенділердің негізгі байлығы саналатын малдан өнім өндіру болғаны белгілі. Мал шаруашылығы күллі киіз туырлықты елдердің негізгі кәсібі болғандықтан мал өнімін өндіру, ақтан тағамдар даярлау, малдың жүнінен, терісінен киім кешек тігу, тұрмысқа қажетті киіз басу, сауда-саттық жасау дегендей мыңдаған жұмыс түрлерін атқарып, көшпенді қоғамдағы материалдық байлықтың туындауына, отбасы және ел, қоғам байлығын жасауға әсер етті. Сондықтан да, көшпенді халық әйелдерінің экономикалық білімі терең, қоғамдық статусы да жоғары дәрежеде болды.

Ұлы Моңғол елінің негізгі заңы «Ұлы Жасақта»... Соғысқа бірге аттанған әйелдер, ерлер соғысқа аттанғанда олардың жасауға тиіс барлық жұмыстарын жасасын».. – дегені күйеуі жоқта әйелдің барлық істі атқаратындығын көрсетеді.

Плано Карпини: «моңғол қыздары мен келіншектері атқа мінгенде, садақ атқанда ерлерден кем түспейді, әйелдер теріден киім кешек жасайды, сонымен қатар, түйеге жүк теңдеу, жүк жетектеу сияқты жұмыстарды өте жылдам жасайды» – деп белгілеген екен [9]. Сонымен қатар Рубрук: «жүнмен киіз жасап, үйін тігеді, сырмақ, төсеніш жасайды.

Қойдың жүнінің 3/1 пайызына жылқының қылын қосып арқан еседі. Киізбен жамылғы, ертоқым, жаңбыр баскиімін тігеді. Олар атқа мінгенде беліне белбеу тағып, кеудесін бастырып көзінің астына ақ байлам байлап, төмен қарай салбыратып қояды. Олар демалғанда жатпайды... әйелдер... арбадан үй түсіріп және артады. Ең әлсіз, нашарлау әйелдің өзінде жиырма, отыз арба бар. Олар сиыр сауу, май шайқау, байпақ, шапан, етік, киім тігеді, киіз басады, қой, ешкі сауады, оларды жаяды, қойдың сүтіне тұз қосып ашытып оны теріге жағып жұмсартып тері жұмсартқанша илейді...» – деп әйелдердің күнделікті қаншалықты жұмыстар атқаратыны туралы тамсанып жазған екен.

Марко Поло: «Әйелдері сауда жасап, еркектеріне керек нәрсенің барлығын сатып алып, үй шаруашылығын бір өзі басқарады... еркектер ештеңеге алаңсыз, соғысқа аттанып, аңға шығып жүреді.... олардың әйелдері күйеуіне адал қызметші, барлық жұмысты жақсы атқарады» [10].

Құпия шежіреде Өәлүн ана балаларын түрлі жемістермен асырап баққандығы айталады. Мысал келтірсек:

...Қарақат, мойыл теріп ап,
Күнелтіп жүрді асырап.
...Қалдун тауын аралап,
Қазып алды сарымсақ.
...Сай-саланы аралап,
Салалы жуа қазып ап... [3, 45]– дейді.

Сол кездегі моңғолдар түрлі жабайы өсімдіктерді де тамағына пайдаланып келген. «Құпия шежіреде» «будаан» деген сөз кездеседі. С.А.Козиннің аудармасынад «каша», қытай тұстық аудармада «чжоу», яғни моңғолша «сұйық күріш» мағынада екенін моңғол зерттеушісі Баясах Ж. жазған екен [11]. Сонымен қатар, «олар тұрған жердің бірнеше жерінде қарақат өседі... татарлар ақ күріш, бидай тартып алатын болғандықтан солармен қонған жерінде тамақ жасап жейтін болды» [12] Олар көлден алған тұзын тарымен айырбастайды [11, 77], «қыста кедей адамдарда биенің сүті де жоқ, олар суға күрішін қайнатып ішеді [13].

Шежіреде кездесетін «ёс» ұғымы қазақша әдет - ғұрып, салт, ереже, заң деген мағыналар береді. Моңғол тілтанушы ғалымы М.Базаррагчаа: «Яаса, ёс (тәртіп, ереже) деген сөздерден «засаг» (жасак) деген сөз туындаған. Яаса (йаса) сөзі йосун, йо-са-рун деген әдеп, салт, ереже» – [13] деп түсіндіреді. Ал «Құпия шежіреде» бұл сөз ғұрыпты адам, дос болу дәстүрі, ұлы заң, ұлы дәстүр және оған бағыну нормасы деген мағыналар бойынша берілген. Мысалы, 252 – бапта Шыңғысхан Шикіқұдыққа: «... Ұлы дәстүрді ескерген екенсің» [3, 223]деп мақтау айтады.

«Құпия шежіреде» «засаг» (Жасак) сөзі өте сирек кездескенмен «жарлық етті» деген тіркес 127 рет кездеседі. «Шыңғыс ханның Жасасы» деген атпен белгілі заңдар жинағы оны хан көтерген 1206 жылы жария етіліп, 218 және 1224 жылдары қайта қаралып, біржола бекітілді деген болжам бар. Зерттеушілердің айтуынша «Шыңғыс ханның Жасасы» «Жаса» және «Білік өсиеті» сияқты екі бөлімнен тұрады.

Шыңғыс ханның «Жасасы» мен «білім» деген түрік сөзімен аталатын «Білік өсиеті» (Билиг сургаал) осы заманға толық жетпесе де, «Құпия шежіренің» §76-268 баптарында, Рашид ад-Диннің «Жәми ат-тауарих», Лувсанданзан «Алтын шежіресі», Рашпунцаг «Болор эрих» еңбектерінде көрініс тапқан.

Жәмиғ ат-тауарих жинағының «Шыңғыс ханның ғибратты хикаялары» деген бөлімінде Шыңғыс хан білік, өсиеттің пайдасы туралы: «Жылдың аяғы мен басы кезінде келіп білік, өсиет тындап, санасына тоқып қайтқан он мыңдық, мыңдық, жүздік әскербасылары ғана әскерін басқара алады. Ал үйінде отырып, білік тындап тоқымаған нояндар суға лақтырған тасқа, әлде қамыс арасына атылған оққа ұқсап, ізсіз жоғалады. Ондай адамдар басшы болуға жарамайды» [6, 231] - делінген. Бұл өсиет бойынша «жылдың соңы мен ба-

сында хан ұлдары, нояндар, уәзірлер, жиналып, мұқият тыңдап, көрсеткен жолмен жүруі тиіс болған екен.

Моңғол ғалымы Ц.Гомбосүрэн: «Шыңғыстың білігі» деген түсінік екі жақты. Біріншіден бұған қолбасшылар, уәзір, нояндардың, дана анасы мен ханшайым, ғалым, шешен, мерген, аса құрметті жандардың ханға айтқан ақылы, пікірі, кеңесі, өсиет, батасы болса, екінші жағынан, Шыңғыс ханның өзінің жарлықтары, білімге негіздеп айтқан ілімі болып табылады» – [14] дейді.

Рашид ад-Диннің «Жылнамалар жинағында» айтылғандай, Шыңғыс хан дәуірінен бастап, ұлы қағанның айтқан сөздерін күнбе-күн жазып алу дәстүрі қалыптасқан. Осыған орай, хан бұл мақсат үшін, көбінесе, ұйқасты, тұспалды, жатық әрі мәнді сөздер айтатын болған. Бұндай терең мағыналы сөздерін жазып алу үшін әрбір атақты Шыңғыс хан ұрпағының қасында өзінің білімді бітікшісі, ерекше жазғышы, хатшысы болған.

«Жаса» Шыңғыс хан империясының әскери-құқықтық заңдарының жинағы деп ресми құжаттарда танылады. Өз заманында ата заңдай болған бұл екі құжаттың алғашқысында, яғни «Жасада» әртүрлі іс-әрекеттердің, әскер құру тәртібінің, ел билеу жүйесі мен қылмыстардың тізбесі берілген және кінәлі адамдар тартатын жазалардың түрлері көрсетілген, ал «Білік» соттағы тергеу ісі мен сот жүргізу тәртібін белгілейтін Шыңғысханның өсиетнамаларынан тұратын мұрасы деп қарауымыз керек. Басқаша айтқанда, Шыңғысханның «Жасасы» оның ұрпағы мен қол астындағы халықтың орындауға тиісті заңдастырылған жарлығы болса, «Білік» «Жасаны» бұзушыларды соттайтын іс жүргізу кодексі деп қаралғаны жөн. Бертін келе түркі-моңғол тайпалары осы «Жаса» заң ережелерін дәстүрлі құқық нормалары есебінде қолданып, басқа заңнамалық құжаттарды қажет еткен жоқ [1, 376].

«Жасаның» заңдастырылған жарлық екенін, ал «Біліктің» іс жүргізу кодексі екенін мына бір мысалдан көруге болады. Шыңғыс хан: «Егер біздің ұрпағымыздан болған кімде-кім бір рет бекітілген «Жасак» бұзар болса, оған сөзбен насихат жасалсын. Егер екі рет бұзар болса, оны «Білікке» сай жазаласын, ал үшінші жолы оны Балжин Құлжурдағы алыс мекенге айдап жіберсін. Ол ол жаққа барып, қайтып келген соң ақылға келеді. Егер ол түзелмейтін болса, онда ған кісендер мен түрмені белгілеп берсін. Егер ол жерден «Адап» («Әдеп») үйреніп шықса және ақылға келсе жақсы, керісінше жағдайда барлық аға-інілер жиналып кеңес жасап, оған не істеу керек екенін ақылдассын» – [6, 237] дейді.

Шыңғысхан әмірлеріне: «Кімде-кім «Жасаны», «Біліктерді» және ережелерді, қалай патшалық етуді үйреніп білгісі келсе, Шағатайдың соңынан ерсін. Кім ақшаны, байлықты, тыныштықты және бекзаттық мінездерді ұнатса Өгедейдің соңынан жүрсін. Ал кімде-кім адамдармен араласуды, ілімдерді, ержүректік пен қарудықолдануды үйренгісі келсе Төле ханның қызметінде болсын» - [6, 120] деген екен.

Қорытынды. Ортағасырлық көшпенді тайпалар үшін көктегі Тәңір құдіретіне, ырым, дәстүр, салтқа бас илеу – ата-баба жолын бұзушылық деп есептелген. Бұл түсінік әрі қарай, адамдар арасындағы қарым-қатынастарды тәртіпке келтіріп қана қоймай, бірте-бірте құқықтық санаға ұласып, ел билеудің заң нормалары («Жасак», «Білік») ретінде маңызы күшейген. Бұл үрдіс өз кезегінде дәстүрдің ғасырдан ғасырға сабақтасып, бүгінгі күнге жетуін қамтамасыз ететін өз алдына дәнекерлік қызметін атқарды. Шыңғыс хан империясының негізгі құрамын қазіргі қазақ рулары: найман, керей, меркіт, қоңырат, жалайыр, төлеңгіт т.б рулар құрағанын ескерсек, «Құпия шежіредегі» салт-дәстүрлердің басым көпшілігінің қазақ халқының салт-санасында сақталып қалуы кездейсоқ құбылыс емес. Оның үстіне қазақ руларының XIII ғасырдағы рухани ахуалы бойынша көптеген құнды мәлімет береді. Сол себепті бұл тақырыпты әлі де болса жан-жақты, терең зерттеу қажет етіледі.

Қолданылған әдебиеттер

- 1 Құнтөлеуұлы, А. 2006. 'Шыңғыс хан'. - Алматы, - «Дәуір». 504 б.
- 2 Бира, Ш. 'Монгольская историография XIII-XV вв'. - М.:Наука, 1978. с. 320.
- 3 Дамдинсүрэн Ц. Монголын нууц товчоо. - Улаанбаатар, «УХГ» 1990. т.256
- 4 Шаукенова З. Отбасы институты-Қазақстан қоғамы тұрақтылығының факторы. - Алматы: ҚР БҒМ ҒК ФСДИ 2014. 9 б.
- 5 Сұлтаняұлы М. Моңғолдың құпия шежіресі (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі. - Алматы: Өнер, 2009. – 216 б.
- 6 Рашид ад-дин Ф.Х. Жамиғ ат-тауарих (Тарихтар жинағы, XIV ғ.) Көп томдық. 2 – том. – Астана: Фолиант, 2018. – 600 бет.
- 7 Ісләмжанұлы К. Қазақтың отбасы фольклоры.– Алматы: Арыс, 2007.– 332 б.
- 8 Рубрук Г. Монголын эзэнт гүрэнд зоричсон нь. Үсүд Т.Төмөрхүлэгийн орчуулга. - УБ 2000. т. 58.
- 9 Карпини П. Монголчуудын түүх. - Улаанбаатар, 1985. Т.25
- 10 Баясах Ж. Их Монгол улсын т88хэнд холбогдох хятад хоер сурвалж бичиг. - Улаанбаатар, 2005. т.77.
- 11 Мункуев Н.Ц. Менда Бейлу. (Полное описание монголо-татаров. - М.975. т. 69-70.
- 12 Путешествие в восточные страны Платона Карпини и Вильгельма Рубрука». - М. 1957 с. 36
- 13 Базаррагчаа М. Монгол үгийн гарлыг мөшгөх Улаанбаатар, 1992. - Т.210.
- 14 Гомбосүрэн, Ц. 'Өнөөгийн манайхан философийн түүхээ үнэн зөв бичлэдэг үү? (маргаан ба судалгаа)', Улаанбаатар, 2014. Артсофт, Т.134.

С. Шамахай

Евразийский национальный университет Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Традиции и преемственность в «Сокровенном сказании»

Абстракт. У каждого народа есть передающиеся из поколения в поколение, изменяющиеся с течением времени социально-исторические, культурно-хозяйственные, профессиональные, воспитательные и духовные действия, проявляющиеся посредством традиций и обычаев, ритуалов и поверий. Богатство и разнообразие народных традиций и обычаев – показатель богатства культуры. Для кочевников непочитание и неуважение к Тенгри есть проявление нарушения пути предков. Именно поэтому, данный культ выступал как традиционный принцип, пронизывающий всю общественную жизнь кочевников и регулирующий все взаимоотношения между людьми. Традиционные верования, ставшие результатом тенгрианского мировоззрения, трансформировавшись в правовое самосознание, постепенно стали использоваться в качестве правовых норм и институтов в управлении народом.

В статье рассматриваются основные традиции и обычаи, нашедшие отражение в памятнике письменности XIII в. «Сокровенном сказании монголов», их истоки и преемственность до наших дней, их значение в формировании принципов, правил и законов Монгольской империи в эпоху Чигисхана, вошедших в историю под названиями «Яссы» и «Билик».

Ключевые слова: тюрки, монголы, преемственность, обычаи и традиции, закон «Яссы».

S. Shamakhay

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Traditions and continuity in the «The Secret History of the Mongols»

Abstract. Every nation has passed on from generation to generation, changing over time, socio-historical, cultural, economic, professional, educational and spiritual activities, manifested through traditions and customs, rituals and beliefs. The richness and diversity of folk traditions and customs is an indicator of the richness of culture. For nomads, disrespect and disrespect for Tengri is a manifestation of violation of the path of the ancestors. That is why this cult acted as a traditional principle, permeating the entire social life of nomads and regulating all relationships between people. Traditional beliefs, which were the result of the Tengrian worldview, transformed into legal identity, gradually began to be used as legal norms and institutions in the management of the people.

The article discusses the main traditions and customs, which are reflected in the monument of writing in the 13th century. «The Secret History of the Mongols», their origins and continuity to the present day, their importance in the formation of the principles, rules and laws of the Mongol Empire in the era of Genghis Khan, which went down in history under the names «Yasa» and «Bilik».

Keywords: Turks, Mongols, continuity, customs and traditions, the law «Iasi».

References

- 1 Kuntoleyuly, A. Shungus han. [Genghis Khan]. («Daur», Almaty, 2006, 504 p).
- 2 Bira, Sh. ‘Mongolskaya istoriyagrafiya XIII-XYII vv’. [Mongolian historiography of the 13th-17th centuries] (Nauka, Moscow, 1978, 320 p).
- 3 Damdinsuren Ts. Mongoliin nuuts tovchoo [The Secret History of the Mongols] (UHG, Ulan-Bator, 1990, 28 p).
- 4 Shaukenova Z. Otbasy instituty-Kazakhstan kogamy turaktulugunun factory [The institute family is a factor of stability of Kazakhstan society]. (KR BGM FSDI, Almaty, 2014, 9 p).
- 5 Sultaniauly M. Mongoldyn kupiy shejiresy. (XII-XIII gasurlardagy koshpeliler shejiresy) [The Secret History of the Mongols. History nomads XII-XIII c] (Oner, Almaty, 2009, 216 p).
- 6 Rashid ad-din F.H. Zhamig at-tauarih (Tarihtar jinagy, XIV v.) [Collection of chronicles (Collection histories, XIV c.) Kop tomdyk. 2 – tom. (Foliant, Astana, 2018, 600 p).
- 7 Islamjanuly K. Kazahtun otbasy folklori. [Kazakh family folklore] (Arus, Almaty, 2007, 332 p).
- 8 Rubruk G. Mongolun ezent gurend zorchson n: 1253-1255. [Travels to the Mongol Empire: 1253-1255]. (Ulan-Bator, 2000, Vol.58).
- 9 Karpini P. Mongolchuudiin tuuh. [History of the Mongols] (Ulan-Bator, 1985, Vol.25).
- 10 Bayasah Zh. Ih Mongol ulsyn tuuhend holbogdoh hiatad hoyor survalj bichig. [Chinese two origins related Mongolian history] (Ulan-Bator, 2005, 77 p).
- 11 Munkuyev N. Ts. Kitayskii istochnik o pervih mongolskih khanah (Moscow, 1965, 69-70 p).
- 12 Puteshestvie v vostochnie strany Plano Karpini I Vilgelma Rubruka. [Journey to the eastern countries of Plano Karpini and Wilhelm Rubruka] (Moscow, 1957, 36 p).
- 13 Bazarragchaa M. ‘Mongol ugiin garliig moshgokh n’. [Research origin of the Mongolian words] (Ulan-Bator, 1992, 210 p).
- 14 Gombosuren Ts. ‘Onoogiyn manayhan filosofiin tuuhee unen zov bichledeg uu? (margaan ba sudalgaa)’. [Does we correctly write philosophy history today? (dispute and research)] (Art soft, Ulan-Bator, 2014, 134 p).

Автор туралы мәлімет:

Шамахай С. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, философия кафедрасының аға оқытушысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Shamakhay S. – Senior Lecturer, Department of Philosophy of L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану» сериясы журналында мақала жариялау ережесі

1. Журнал мақсаты. Мұқият тексеруден өткен, ғылыми құндылықтары бар тарих, археология, антропология, философия және дінтану салаларының барлық бағыттары бойынша материалдар жариялау.

2. Журналда мақала жариялаушы автор мақаланың қол қойылған бір дана қағаз нұсқасын Ғылыми басылымдар бөліміне (редакцияға, мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 408 кабинет) және vest_hist@enu.kz электрондық поштасына Word форматындағы нұсқасын жіберу қажет. Мақала мәтінінің қағаз нұсқасы мен электронды нұсқалары бірдей болулары қажет.

3. Мақалалар қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде қабылданады. Сонымен қатар, автор(лар) ілеспе хат ұсынуы керек.

Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі мақаланың Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысында басуға келісімін, шетел тіліне аударылып қайта басылуына келісімін білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына кепілдеме береді.

4. Мақаланың көлемі 18 беттен аспауға тиіс (10 беттен бастап).

Мақаланың құрылымы

5. XFTAP <http://grnti.ru/> - бірінші жолдың сол жақтауында;

Автор(лар)дың аты-жөні – жолдың ортасында;

Мекеменің толық атауы, қаласы, мемлекеті (егер авторлар әртүрлі мекемеде жұмыс жасайтын болса, онда әр автор мен оның жұмыс мекемесі қасында бірдей белгі қойылу керек) – жолдың ортасында;

Автор(лар)дың E-mail-ы – жақша ішінде, курсивпен, жолдың ортасында;

Мақала атауы – жолдың ортасында;

Аннотация (100-200 сөз; мақаланың атауын мейлінше қайталамауы қажет; әдебиеттерге сілтемелер болмауы қажет; мақаланың құрылысын (кіріспе, мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды) сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұны берілуі қажет).

Түйін сөздер (6-8 сөз не сөз тіркесі). Түйін сөздер мақала мазмұнын көрсетіп, мейлінше мақала атауы мен аннотациядағы сөздерді қайталамай, мақала мазмұнындағы сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, ақпараттық-ізвестіру жүйелерінде мақаланы жеңіл табуға мүмкіндік беретін ғылым салаларының терминдерін қолдану қажет.

Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды бөлімдерін қамтуы қажет – жоларалық интервал - 1, азат жол «қызыл жолдан» - 1,25см, беттеу жолағы – еніне сай жасалады.

Таблица, суреттер – аталғаннан кейін орналастырылады. Әр таблица, сурет қасында оның аталуы болуы қажет. Сурет айқын, сканерден өтпеген болуы керек.

Жалпы қолданыста бар аббревиатуралар мен қысқартулардан басқалары міндетті түрде алғаш қолданғанда түсіндірілуі берілуі қажет.

Қаржылай көмек туралы ақпарат бірінші бетте көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі. Мәтінде әдібиеттерге сілтемелер тікжақшаға алынады. Мәтіндегі әдебиеттер тізіміне сілтемелердің номерленуі мәтінде қолданылуына қатысты жүргізіліде: мәтінде кездескен әдебиетке алғашқы сілтеме [1] арқылы, екінші сілтеме [2] арқылы т.с.с. жүргізіледі. Кітапқа жасалатын сілтемелерде қолданылған беттері де көрсетілуі керек (мысалы, [1, 45 бет]). Жарияланбаған еңбектерге сілтемелер жасалмайды. Сонымен қатар,

рецензиядан өтпейтін басылымдарға да сілтемелер жасалмайды (әдебиеттер тізімін, әдебиеттер тізімінің ағылшынша әзірлеу үлгілерін журнал [http:// bulhistphaa.enu.kz](http://bulhistphaa.enu.kz) сайтындағы мақаланы рәсімдеу үлгісінен қараңыз).

6. Мақала соңындағы әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтер орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса).

Авторлар туралы мәлімет: автордың аты-жөні, ғылыми атағы, қызметі, жұмыс орны, жұмыс орнының мекен-жайы, телефон, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде толтырылады.

7. Қолжазба мұқият тексерілген болуы қажет. Техникалық талаптарға сай келмеген қолжазбалар қайта өңдеуге қайтарылады. Қолжазбаның қайтарылуы оның журналда басылуына жіберілуін білдірмейді.

Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Автор (рецензент мақаланы түзетуге ұсыныс берген жағдайда) өңдеп қайта, қолжазбаның түзетілген нұсқасын редакцияға қайта жіберуі қажет. Рецензент жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі.

Пікірі мақұлданған мақалаларды редколлегия алқасына талқылап, басуға келіседі.

8. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі 4500 тенге – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қызметкерлері үшін және 5500 тенге басқа ұйым қызметкерлеріне.

Реквизиттер:

1)РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Банк ЦентрКредит»
БИК банка: КСJBKZKX
ИИК: KZ978562203105747338
Кбе 16
Кнп 859

2) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Bank RBK»
Бик банка: KINCKZKA
ИИК: KZ498210439858161073
Кбе 16
Кнп 859 – за статьи

3)РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «ForteBank»
БИК Банка: IRTYKZKA
ИИК: KZ599650000040502847
Кбе 16
Кнп 859

4)РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «НародныйБанкКазахстан»
БИК Банка: HSBKKZKX
ИИК: KZ946010111000382181
Кбе 16, Кнп 859.

Provision on articles submitted to the journal “Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series”

1. Purpose of the journal. Publication of carefully selected original scientific works in the direction of history, anthropology, archeology, philosophy, religious studies.

2. An author who wishes to publish an article in a journal must submit the article in hard copy (printed version) in one copy, signed by the author to the scientific publication office (at the address: 010008, Republic of Kazakhstan, Astana, Satpayev St., 2. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 408) and by e-mail vest_hist@enu.kz in Word format. At the same time, the correspondence between Word-version and the hard copy must be strictly maintained. And you also need to provide the cover letter of the author(s).

3. Language of publications: Kazakh, Russian, English.

Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations.

4. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 10 pages).

Structure of the article (page – A4 format, portrait orientation, page margins on all sides - 20 mm. Font: type - Times New Roman, font size - 14)

5. GRNTI <http://grnti.ru/> - first line, left

Initials and Surname of the author (s) - center alignment, italics

Full name of the organization, city, country (if the authors work in different organizations, you need to put the same icon next to the name of the author and the corresponding organization) - center alignment, italics

Author's e-mail (s)- in brackets, italics

Article title - center alignment, bold

Abstract (100-200 words, the article title should not repeat in the content, it should not contain bibliographic references, it should reflect the summary of the article, preserving the structure of the article - introduction, problem statement, goals, history, research methods, results /discussion, conclusion).

Key words (6-8 words/word combination. Keywords should reflect the main content of the article, use terms from the article, as well as terms that define the subject area and include other important concepts that make it easier and more convenient to find the article using the information retrieval system).

The main text of the article should contain an introduction, problem statement, goals, history, research methods, methodology, results / discussion, conclusion - line spacing - 1, indent of the “red line” -1.25 cm, alignment in width.

Tables, figures should be placed after the mention. Each illustration should be followed by an inscription. Figures should be clear, clean, not scanned.

All abbreviations, with the exception of those known to be generally known, must be deciphered when first used in the text.

Information on the financial support of the article is indicated on the first page in the form of a footnote.

References. In the text references are indicated in square brackets. References should be numbered strictly in the order of the mention in the text. The first reference in the text to the literature should have the number [1], the second - [2], etc. The reference to the book in the main

text of the article should be accompanied by an indication of the pages used (for example, [1, 45 p.]). References to unpublished works are not allowed. Unreasonable references to unreviewed publications (examples of the description of the list of literature, descriptions of the list of literature in English, see below in the sample of article design).

6. At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is in Russian) and in Russian and Kazakh languages (if the article is English language).

Information about authors: surname, name, patronymic, scientific degree, position, place of work, full work address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English.

7. The article must be carefully verified. Articles that do not meet technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the article has been accepted for publication.

Work with electronic proofreading. Articles received by the Department of Scientific Publications (editorial office) are sent to anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. The authors must send the proof of the article within three days. Articles that receive a negative review for a second review are not accepted. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office. Articles that have positive reviews are submitted to the editorial boards of the journal for discussion and approval for publication.

Periodicity of the journal: 4 times a year.

8. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment (for ENU employees - 4,500 tenge, for outside organizations - 5,500 tenge). Requisites are posted on the journal's website.

Requisites:

1) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Банк ЦентрКредит»
БИК банка: КСJBKZKX
ИИК: KZ978562203105747338
Кбе 16
Кпн 859

2) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Bank RBK»
Бик банка: KINCKZKA
ИИК: KZ498210439858161073
Кбе 16
Кпн 859

3) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «ForteBank»
БИК Банка: IRTYKZKA
ИИК: KZ599650000040502847
Кбе 16
Кпн 859

4) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Народный Банк Казахстан»
БИК Банка: HSBKKZKX
ИИК: KZ946010111000382181
Кбе 16, Кпн 859.

Положение о рукописях, представляемых в журнал «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение»

1. Цель журнала. Публикация тщательно отобранных оригинальных научных работ и обзоров книг по направлениям: история, антропология, археология, философия, религиоведение.

2. Автору, желающему опубликовать статью в журнале необходимо представить рукопись в твердой копии (распечатанном варианте) в одном экземпляре, подписанном автором в Отдел научных изданий (по адресу: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сагпаева, 2, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Учебно-административный корпус, каб. 408) и по e-mail vest_hist@enu.kz. При этом должно быть строго выдержано соответствие между Word-файлом и твердой копией. Также авторам необходимо предоставить сопроводительное письмо.

Язык публикаций: казахский, русский, английский.

3. Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций, а также дает согласие на проверку уникальности текста статьи.

4. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц).

5. Схема построения статьи (страница – А4, книжная ориентация, поля со всех сторон – 20 мм. Шрифт: тип – Times New Roman, размер (кегель) - 14):

МРНТИ <http://grnti.ru/> - первая строка, слева.

Инициалы и Фамилию автора(ов)- выравнивание по центру, курсив

Полное наименование организации, город, страна (если авторы работают в разных организациях, необходимо поставить одинаковый значок около фамилии автора и соответствующей организации). E-mail автора(ов) – в скобках, курсив.

Название статьи – выравнивание по центру полужирным шрифтом

Аннотация (100-200 слов; не должна содержать формулы, по содержанию повторять название статьи; не должна содержать библиографические ссылки; должна отражать краткое содержание статьи, сохраняя структуру статьи – введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы).

Ключевые слова (6-8 слов/словосочетаний).

Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы).

Основной текст статьи должен содержать введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы – межстрочный интервал – 1, отступ «красной строки» -1,25 см, выравнивание по ширине.

Таблицы, рисунки необходимо располагать после упоминания. С каждой иллюстрацией должна следовать надпись. Рисунки должны быть четкими, чистыми, несканированными.

Все аббревиатуры и сокращения, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте.

Сведения о финансовой поддержке работы указываются на первой странице в виде сноски.

Список литературы. В тексте ссылки обозначаются в квадратных скобках. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая - [2] и т.д. Ссылка на книгу в основном тексте статьи должна сопровождаться указанием использованных страниц (например, [1, 45 стр.]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются. Нежелательны ссылки на нецензурируемые издания (примеры описания списка литературы, описания списка литературы на английском языке см. на сайте журнала <http://bulhistphaa.eni.kz> в образце оформления статьи).

В конце статьи, после списка литературы, необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке), на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке).

Сведения об авторах: фамилия, имя, отчество, научная степень, должность, место работы, полный служебный адрес, телефон, e-mail – на казахском, русском и английском языках.

6. Рукопись должна быть тщательно выверена. Рукописи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись принята к опубликованию.

7. Работа с электронной корректурой. Статьи, поступившие в Отдел научных изданий (редакция), отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Статьи, получившие отрицательную рецензию к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения и утверждения для публикации.

Периодичность журнала: 4 раза в год.

8. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение к опубликованию необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ им. Л.Н. Гумилева – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге):

Реквизиты:

1) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Банк ЦентрКредит»
БИК банка: КСЖВКЗКХ
ИИК: KZ978562203105747338
Кбе 16
Кпн 859

2) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Bank RBK»
Бик банка: KINCKZKA
ИИК: KZ498210439858161073
Кбе 16
Кпн 859

3) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «ForteBank»
БИК Банка: IRTYKZKA
ИИК: KZ599650000040502847
Кбе 16, Кпн 859

4) РГП ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева МОН РК
АО «Народный Банк Казахстана»
БИК Банка: HSBKZZKX
ИИК: KZ946010111000382181
Кбе 16
Кнп 859.

Редактор:	Е.Б. Сыдықов
Шығарушы редактор:	Қ. Ж. Жұмабекова
Дизайн:	Қ. Ж. Жұмабекова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Тарихи ғылымдар. Философия. Дінтану сериясы.
-2019. - 2 (127). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 114 б.
Шартты б.т. -6,3 Таралымы - 25 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекенжайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ., Сатпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-357)
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды